

A muszlim hódítás és a bizánci hatalom összeomlása Észak-Afrikában¹

A Keletrómai Birodalom 7. századi összeomlásának témája magyar nyelven kevés olvasnivalót tartogat az érdeklődő számára. Sejthető, hogy egy ezen belül is periferikusnak tekinthető rész, jelesül Észak-Afrika elvesztése még ehhez képest is ismeretlen terület. Walter Emil Kaegi, a téma régi kutatója azonban igazán lelkiismeretesen beleásta magát a témába,² s a források, valamint a szakirodalom alapos feldolgozásával figyelemre méltó művet tett le az asztalra, melyben képet ad arról, hogyan veszítették el a bizánciak afrikai tartományaikat, és hogyan szereztek meg azokat a muszlimok.

A 7. században Észak-Afrika a Római Birodalom fontos tartománya volt, amelyet viszonylag megkíméltek a népvándorlás korának viharai. Erről a vidékről származott a nagy perzsa háborúból végül győztesen kikerülő Heraclius császár (610–641) is, és a korai arab hódítások során elszenvedett keleti területvesztések (Egyiptom, Szíria) után Anatóliát leszámítva ez maradt az egyetlen nagyobb darabja a birodalomnak, melyet ráadásul elkerültek az előző évtizedek háborús pusztításai. Megtartása tehát fontos volt a kormányzat számára – de nagyjából ez minden, ami biztosan elmondható, mivel a történeti források csekély száma és töredékessége miatt igen nehezen lehet csak összerakni a területért vívott több évtizedes harcok históriáját (az első muszlim források a 9. század közepéről származnak, a bizánci krónikák alig érintik a témát, és szintén kések, Theophanes 9. század elején írt, latin krónikája pedig csak elszórt, ellentmondásos utalásokat tartalmaz a területről). Kaegi munkájának erénye, hogy ennek ellenére alapos képet ad a küzdelem lefolyásáról és háttéréről, a bizonytalanságok aránya mindazonáltal meglehetősen magas.

Az első fejezet a kutatás céljait és módszereit mutatja be (és beiktat egy kronológiai táblázatot az eseményekről), a második Észak-Afrika vonatkozó historiográfiájával foglalkozik a 19–20. században, a harmadik pedig a terület földrajzi és klimatikus viszonyait vázolja fel, ezzel alapozva meg a történeti részt. Ezután következik a történeti rész, először a korabeli afrikai keresztény környezetet mutatja be, a krisztológiai viták hatását a kortársakra, a politikai-vallási megosztottság szerepét a védelem gyöngülésében (kiemelve Maximos hitvalló ügyét); majd Heraclius örökségével foglalkozik, a korabeli bizánci stratégiai kultúrával, az afrikai tartományok védelmének kérdéseivel (a rendelkezésre álló haderő nagyságával, a védelem állapotával). A következő fejezettől tér rá az események tárgyalására, kezdve az arabok első térségbeli nagy portyájával és sufetulai (Sbeitla) győzelmükkel. Ez a hadjárat

1 Kaegi, Walter Emil: *Muslim Expansion and Byzantine Collapse in North Africa*. New York, Cambridge University Press, 2015. XX + 345 p.

2 Korábbi művei közül lásd: Kaegi, Walter Emil: *Byzantium and the Early Islamic Conquests*. Cambridge, 1992; Uő: *Heraclius, Emperor of Byzantium*. New York, 2003.

jellemző módon egybeesett Gregorius kormányzó lázadásával (645–647), akinek veresége és halála szabad teret engedett a muszlimok portyáinak – csak egy esztendőn át tartó dúlás után távoztak, jókora sarcot csikarva ki a helyiektől. A vereség nagy csapást jelentett a római presztízsrre, és a helyi haderő súlyos veszteségei után többé már nem is vállalkoztak újabb ütközetre az arabokkal.

A következő fejezet az ezt követő, kevés forrásban tárgyalt időszakot veszi sorra. Úgy tűnik, a császári hatalom helyreállt a térségben (legalábbis a *Pax* felírtos karthágói érmekből erre következtet Kaegi), de az utóbbi évek vereségsorozata és a politikai-vallási konfliktusok miatt aligha örvendett nagy tekintélynek. Az is kérdéses, hogy a partvidéki városokban egyáltalán mekkora befolyása maradt – a vidéki őshonos lakosság korábban sem volt nagy barátja a konstantinápolyi kormánynak (valószínűleg Gregorius lázadása is részben rájuk támaszkodott).

A következő zavaros évek aligha erősítették a keresztény lakosság morálját, a muszlimok számára viszont ösztönzést jelentettek az újabb portyákhoz. Náluk inkább a belpolitikai viszályok jelentettek problémát (656–661-ben zajlott az első polgárháború, *fitna*), így egyelőre a bizánciak még a tripolitániai városokat is vissza tudták szerezni. A császári hatalom erőforrásai viszont továbbra is csekélyek voltak a több fronton vívott hadakozáshoz, így tartós sikerben nem reménykedhettek. Ez Észak-Afrika esetében is igaz volt, a terület teljes potenciálját sosem tudták kihasználni, a bennszülött vidéki és a romanizált városi népesség egységesítésére sem voltak képesek (tulajdonképpen a hódító Róma számára is a városok és a partvidék volt fontos, a belső területekre csak ezek biztosítása miatt terjeszkedtek tovább). A központi kormányzat mindig is hajlamos volt arra, hogy a tartományok anyagi és emberi erőforrásait túlterhelje a saját céljai érdekében. Ezek lakossága viszont válságos időkben ezt a magatartást nehezen tolerálta, ilyenkor lényegében csak a katonai erő nyomásának engedett. Sejtethető, hogy amikor az afrikai lakosság külső támadásoktól szenvedett, amelyektől csak újabb sarcok fizetése árán, nem pedig a császári haderőnek köszönhetően szabadulhatott, akkor a kormányzat presztízse gyorsan csökkent. A helyiek, ahogy keleten, úgy itt is hajlandóak voltak megalkudni az arabokkal a saját szempontjaik szerint, amit viszont Konstantinápolyban nem néztek jó szemmel és igyekeztek megakadályozni.

A terület védelmét a központ és a periféria közötti különbségek nehezítették a legjobban: a kormányzat és a helyiek prioritásai nagyon különböztek. Valószínű, hogy a dinasztia, melyet Heraclius az itteni erő felkelésére támaszkodva juttatott trónra, különösen érzékeny volt a helyi lázadásokra, melyekben Gregorius után sem volt hiány (661 körül egy lázadó helyi előkelő végül Moávija kalifához menekült, 653-ban és 669-ben Szicíliában tört ki újabb lázadás – ne felejtjük el, hogy ennek védelme is nagyban támaszkodott az afrikai kormányzók erejére). A latin katonaság mellett kézenfekvő lett volna a nagyjából autonóm berber lakosságra is támaszkodni az arabok ellen, az ő kapcsolatuk azonban nem volt zökkenőmentes a kormányzattal. Ironikus módon végül mégis a berberek ellenállása tolta el a hódítást a 8. század elejére, de a saját érdekeik miatt, mivel a törzseik területére benyomuló muszlimok ellen léptek fel, nem a császári hatalom támogatásáért – noha a császári kormánynak kapóra jött volna egy helyi barbár *rex* segítségével, csakhogy az ilyen cím adományozásától a fővárosban irtóztak.

A polgárháború végeztével az arab támadások új lendületet kaptak Észak-Afrikában is, az egyiptomi kormányzó nemcsak szárazföldön, de tengeren is portyákat indított. Hamarosan nyilvánvalóvá vált azonban, hogy már nem egyszerű rabló hadjáratokról van szó, az arabok elkezdték a városok és erődített helyek bevételét (Hadrumentum/Sousse, Cullulis/Ayn Jallula, majd Jerba szigete), és emellett újabb sarcot vetettek ki. A belső területeken

megszerzett erődítmények révén már nyugatabbra is kiterjeszthették hadműveleteiket, ahelyett hogy a parti városok ostromával vesződtek volna. Ugyanakkor a fiatal császár, II. Constans (641–668) is ekkoriban indult el különös nyugati útjára, elhagyva Konstantinápolyt Siracusáért. Nyilván a Földközi-tenger középső részén megmaradt birtokok védelme motiválta ebben, de túl sok eredményt nem tudott elérni, sem Itáliában a langobardok, sem Afrikában az arabok ellen. Hiába lett volna nagy jelentősége annak, ha nagyapja, Heraclius nyomdokaiba lépve eredményesen veszi föl a harcot a birodalom ellenségeivel, nem követte siker sem keleti, sem nyugati vállalkozásait. Az erőforrások tovább fogytak a háborúskodásban, és továbbra sem sikerült kidolgozni a megfelelő harcéljárást az arabok ellen. 667-ben Byzacena (Dél-Tunézia) tartományba kormányzót küldött Moávija kalifa (661–680), vagyis a portyákat a szervezett hódítás követte. A kudarcok tovább rontották a bizánciak morálját, és alighanem hozzájárultak Constans 669. évi meggyilkolásához. Ezután Észak-Afrika ügyei kikerültek a császárok prioritásai közül, az ellenállás a helyi erőkre hárult – az arabok viszont 670-ben megalapították Kairuant, Ifríkja székhelyét. Ez fontos változást jelentett ezen a hadszíntéren: eddig a muszlimok Tripoliból indították hadjárataikat, ez a kolónia viszont a további nyugati terjeszkedés ugródeszkája lett, első kormányzója Uqba ibn Nafi pedig kíméletlenül törekedett a Magreb meghódítására.

A muszlimok eddig a korábbi keleti hódításokhoz hasonló eljárást követtek: nem a parti városokat támadták, hanem a belső területekre, az ottani törzsi lakosságra koncentráltak. Ezután viszont már szárazon és vízen egyaránt támadtak, és a partvidék meghódítására törekedtek, továbbá tengeri vállalkozásaik elérték Szardínia szigetét is (Kaegi erről az epizódról sajnos keveset ír, bár a források csekélysége miatt ez érthető, de fölveti a lehetőségét annak, hogy a Mediterráneum középső részén esetleg a langobardok és a muszlimok koordinálták támadásaikat a bizánci állások ellen). A császári hatalom számára nem maradt már biztos pont a Földközi-tenger nyugati és középső vidékein. A helyzet további romlása biztos volt, az egyházi kincsek elvétele a finansziális problémák kezelésére pedig tovább rontotta az alattvalók és a kormányzat viszonyát (kései muszlim források alapján a császár adókövetései lázadáshoz vezettek Afrikában, melynek leverése után egyes elégedetlenek a muszlimokhoz fordultak segítségért). A császári erőfeszítések kudarca után valami másféle ellenállást kellett szervezni az arabokkal szemben (8. fejezet).

Kaegi ezután a muszlim felet veszi vizsgálat alá – esetükben még annyi kortárs forrás sem áll rendelkezésre, mint a bizánciaknál. Több kérdést vet föl e témában is: vajon még formálódóban volt-e az iszlám ekkor; a Magreb meghódítása kezdettől fogva az arabok céljai között szerepelt-e vagy csak a helyi erők portyáiból nőtt ki? Az biztos, hogy az Omajjádok közül az itteni portyákban többen részt vettek, például a későbbi kalifa, Abd al-Malik is, és az itteni sarc és zsákmány előnyt biztosított a kalifáknak a Moávija halála utáni helyzetben. Emellett a 670–680-as évektől az arabok számára egyre ismerősebb belső-numídiái területek legelői is mind jobban vonzották a támadókat. Annál is inkább, mert II. Constans halála után a helyi erők magukra maradtak, a partvidék városai és a törzsi erők között pedig nem volt összehangolt, egységes ellenállás a muszlimokkal szemben. Abd al-Malik kalifa (685–705) keleten ugyan lemondott a nagy anatóliai hadjáratokról, de uralkodása alatt afrikai hadvezérei lényegében felszámolták az ottani bizánci fennhatóságot. Érdekesek a szerző megállapításai a muszlim katonai gondolkodásról és Moávija kalifa agresszív stratégiájáról: tudatosan törekedett arra, hogy megingassa a bizánciakat azzal, hogy a kialakult sztereotípiáik ellenében cselekedett (téli hadjáratok indítása Anatóliába, tengeri haderő megszerzése, Konstantinápoly hosszú blokádja). Mindezek azt mutatják, hogy a bizánciakat még ekkor is meglepetésként érték a muszlimok innovatív eljárásai.

669 után a kormányzat már aligha tett erőfeszítéseket az afrikai tartományok megvédésére (a 6. ökumenikus zsinat ugyan lezárta a krisztológiai vitákból fakadó konfliktusokat, de ennek nem lehetett hatása a muszlim expanzióra), és azok védelme lényegében a helyi elite hárult – bár Kaegi rámutat, hogy egyes helyi történészek szerint ez már korábban megtörténhetett. Numídia tartomány amúgy is elszigeteltebb volt, kikötői jócskán elmaradtak Karthágótól, a belső területek bennszülött törzsei pedig csak lazán kapcsolódtak a birodalomhoz. Bár erősített települések, római kori erődök szép számban találhatóak ezen a vidéken is, nem tűnik úgy, hogy itt koordinált ellenállást fejtettek volna ki, valószínűbb, hogy az egyes települések, vidékek ki-ki magáért alapon intézték ügyeiket, így az arabokkal kapcsolatban is – Ibn Khaldún szerint ez volt a muszlim hódítás lassúságának fő oka.

Akárhogy is, korai muszlim forrás szerint 678-ban Karthágóban az ismeretlen helyi főhatóság és a muszlimok fegyverszünetet kötöttek, azon az alapon, hogy Byzacena az utóbbiaké, míg Zeugitana (a régi Africa Proconsularis, Észak-Tunézia) bizánci kézen marad. Úgy tűnik azonban, az egyezség nem terjedt ki a belső vidékekre, ahol az arab támadások tovább folytatódtak (Kaegi ugyan kételkedik abban, hogy Uqba valóban eljutott az Atlanti-óceánig, de a régebbi irodalom által feltételezett útvonalát térképen bemutatja). A bennszülött numídiái törzsek ellenállása azonban még korántsem tört meg, a terület környezeti viszonyai sem könnyítették meg az arabok helyzetét, és az Aures-hegység lakói is Kasila vezetésével komoly ellenfélnek bizonyultak (az viszont források hiányában nem világos, hogy ellenállásuk megszervezésében a bizánciaknak volt-e szerepe). Uqba nyugati portyájáról hazafelé vonulva kelepcébe futott és elesett, ezután Kasila még Kairuant is be tudta venni (a *Liber Pontificalis* szerint 685-ben az egész Africa római kézre jutott). Ez viszont a 678. évi egyezség végét jelentette, mivel a muszlimok nem nyugodtak bele a nekik átengedett területek elvesztésébe. Újabb hadat indítottak, 688 körül végeztek Kasilával és újra kiterjesztették nyugati portyáikat, talán egészen a Moulouya folyóig. A bizánciaknak már nem volt ereje arra, hogy szövetségeseik sikerét kiaknázzák.

A következő pár évben a muszlim hódítás teljessé vált: elesett Karthágó (698), majd egy újabb Aures hegyvidéki vezér, Kahina is elbukott (698–703). A fontos kikötőváros nélkül a kormányzat számára a kommunikáció a még megmaradt ellenálló területekkel lényegében fenntarthatatlanná vált, így utóbbiak ezután vagy elbuktak, vagy megegyeztek a hódítókkal. A bennszülött törzsek vezetői már korábban kezdtek áttérni az iszlám hitre, ami ezután nyilván általánossá vált, és a nyugati portyákon növekvő számban vettek részt (erről a döntő fontosságú folyamatról viszont szinte semmilyen forrás sem maradt fenn, de az iszlámizáció folyamata nem is témája a kötetnek). Musa bin Nusayr kormányzósága idején a Magreb nyugati része is arab kézre került, és a tengeren is portyákat indítottak Szardínia és a Baleári-szigetek ellen. Amikor Musa egyik bennszülött kliensét, Tariq bin Ziyadot Hispaniába küldte, 1700 emberéből csak 16 volt arab, a többi áttért berber. Kaegi megjegyzése a 261. oldalon a már 711 előtt Hispaniában portyázó mórokról azt mutatja, hogy a muszlimok nem egy nagyszabású terv alapján indultak Hispania meghódítására, csak kihasználták a kínálkozó lehetőségeket. A bizánciak ezeken a nyugati végeken már érdemben aligha fejtettek ki ellenállást, bár a partvidéken még birtokolhattak néhány várost, már ha a vizigótok el nem ragadták ezeket a harcok alatt, mint Septemet és Tingist (Ceuta és Tanger). A bizánciak ezután már csak a Mediterráneum nyugati részén megmaradt szigetek megőrzésével foglalkoztak, a gótokkal közös fellépés ötlete a muszlimok ellen egyik félben sem merült fel (bár az előbbieken tengeri hatalmukat nyilván fenn kívánták tartani, mert még Karthágó eleste után is portyáztak hajóik a vizigót partokon). A muszlimok pedig továbbra is arra törekedtek, hogy a bizánciak tengerészeti jelenlétét ebben a térségben felszámolják. II. Justinianus bu-

kása után (705) a bizánciak belviszályai megint csak megkönnyítették a hódítók dolgát, mivel ezután még kevesebb figyelmet szenteltek a nyugati ügyeknek Konstantinápolyban.

Kaegi műve hiánypótlónak tekinthető, de korántsem hiányosságok nélküli munka. Magát a címben jelzett folyamatot, vagyis a muszlim hódítás és a bizánci hatalom összeomlását (amit az eddigi bekezdésekben összefoglaltam) például csak az 1. fejezet végén található időrendi táblázatban lehet áttekinteni, a történeti fejezetek egyéb témákat is tárgyalnak, így viszont kissé nehezen követhetők az események összefüggései. A numizmatikai és pecsétani kitérők könnyen félrevezethetik a laikus érdeklődők figyelmét, ezeket szerencsésebb lett volna a fejezetek végén, külön egységben kifejteni, persze a szakértők éppen hogy kevésnek találhatják ezeket, miként fordítva is igaz, a szerző régészeti kutatásokkal kevésbé támasztja alá mondanivalóját. Bár a kötet elsődlegesen hadtörténeti munka, a szemben álló felek erőiről nagyon kevésbé lehet képet kapni – ez persze érthető a forrásanyag hiánya miatt, ugyanakkor Kaegi a stratégiai kultúrák különbözőségét jól ábrázolja (a 135–140. oldalon a *Strategikon* alapján elemzi az afrikai bizánci csapatok taktikáját is). Talán megérte volna bővebben kitérni az arabok törzsi szervezetre épülő haderejére, mivel ez már kezdetől fogva hatékonyan integrálta a helyi berber erőket, míg a bizánciak vereségének fontos oka volt, hogy ezt az erőt nem tudták céljaikra felhasználni, csak későn és részlegesen (pedig többször is érintette a témát, 154., 184. o.), és a haditengerészeti vonatkozásokat is részletesebben tárgyalhatta volna a szerző. Az viszont mindenképpen Kaegi javára írható, hogy munkája során tekintélyes forrásanyagot és bőséges nemzetközi szakirodalmat (kéziratokat is) tanulmányozott, személyes terepbejárásokkal kiegészítve (10 térkép is segíti az olvasót, viszont egy régi/mai helynévmutató is hasznos lett volna). A témát a forrásanyag hiányosságai és interdiszciplináris jellege miatt csak egy többszerzős monográfiával lehetne mélyrehatóbban feldolgozni. Mindent összevetve tehát igen hasznos kötet, mivel amellet, hogy jól összefoglalja mindazt, amit a témáról tudni lehet, újabb vitákat indíthat a kutatók körében.

Tőser Márton*

* PhD, történész.